

PRACE NAUKOWE

Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu

RESEARCH PAPERS

of Wrocław University of Economics

Nr 455

Spółeczne gospodarowanie

Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
Wrocław 2016

Redakcja wydawnicza: Anna Grzybowska
Redakcja techniczna: Barbara Łopusiewicz
Korekta: Barbara Cibis
Łamanie: Małgorzata Myszkowska
Projekt okładki: Beata Dębska

Informacje o naborze artykułów i zasadach recenzowania
znajdują się na stronach internetowych
www.pracnaukowe.ue.wroc.pl
www.wydawnictwo.ue.wroc.pl

Publikacja udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska
(CC BY-NC-ND 3.0 PL)

© Copyright by Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
Wrocław 2016

ISSN 1899-3192
e-ISSN 2392-0041

ISBN 978-83-7695-622-0

Wersja pierwotna: publikacja drukowana

Zamówienia na opublikowane prace należy składać na adres:
Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
ul. Komandorska 118/120, 53-345 Wrocław
tel./fax 71 36 80 602; e-mail:econbook@ue.wroc.pl
www.ksiegarnia.ue.wroc.pl

Druk i oprawa: TOTEM

Spis treści

Wstęp	7
Izabela Ścibiorska-Kowalczyk, Agnieszka Mikucka-Kowalczyk: Perspektywy i wyzwania współczesnej gospodarki społecznej / Perspectives and challenges for contemporary social economy.....	9
Dorota Teneta-Skwiercz: Współpraca międzysektorowa jako narzędzie realizacji koncepcji społecznej odpowiedzialności biznesu / The cooperation within sectors as a tool of CSR execution.....	30
Agnieszka Chomiuk, Marzena Starnawska: O ekonomizacji i gotowości do niej wśród gdyńskich organizacji pozarządowych – motywy, procesy, kierunki / Economization and readiness for economization among non-government organizations in Gdynia city – motives, process, direction.....	44
Maria Fic, Edyta Ropuszyńska-Surma: Pułapka średniego dochodu – implikacje dla krajów grupy wyszehradzkiej / The middle-income trap – implications for countries of the Visegrad group.....	67
Filip Karol Leszczyński: Zasada gospodarności w poglądach polskich ekonomistów okresu międzywojennego: Taylor – Caro – Biegeleisen / The principle of economy in the opinion of Polish economists from the inter-war period: Taylor – Caro – Biegeleisen.....	80
Magdalena Raftowicz-Filipkiewicz, Mirosław Struś, Tomasz Pilawka: Rola NGO we wdrażaniu polityki spójności. Teoria a praktyka / The role of NGOs in implementing cohesion policy. Theory vs. practice.....	93
Katarzyna Przybyła: Poziom rozwoju infrastruktury społecznej Poznania na tle większych miast województwa wielkopolskiego / The level of Poznań social infrastructure development at the background of bigger cities in Wielkopolska region.....	101
Aleksandra Wejt: Podmioty gospodarki społecznej przeciwdziałające wykluczeniu społecznemu w województwie łódzkim / Social economy entities preventing social exclusion in Łódź Voivodeship.....	109
Izabela Ścibiorska-Kowalczyk, Agnieszka Mikucka-Kowalczyk: Bariery w działaniu podmiotów prowadzących Warsztaty Terapii Zajęciowej / Barriers in action of persons conducting the Occupational Therapy Workshops ..	122
Alina Kulczyk-Dynowska: Funkcja turystyczna gminy Wleń a kontekst świadomości społecznej miejsca / Tourist function of Wleń municipality vs. the context of public awareness of a location.....	133
Eleonora Gonda-Soroczyńska: Wielofunkcyjność górskich uzdrowisk polskich na przykładzie Krynicy-Zdroju / Multi-functionality of Polish mountain spa and health resorts based on the example of Krynica-Zdrój.....	140

Wstęp

Mamy przyjemność oddać w ręce Czytelników kolejny tom Prac Naukowych wydawanych przez Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu, zatytułowany „Społeczne gospodarowanie”. W ostatnich latach obserwujemy rosnące zainteresowanie szeroko rozumianą problematyką społecznego gospodarowania, która jest przedmiotem badań ekonomistów, socjologów, prawników i teologów. Czym właściwie jest społeczne gospodarowanie? Trudne, a wręcz niemożliwe jest jednoznaczne sformułowanie jednej definicji. Artykuły zawarte w Pracach Naukowych UE stanowią próbę zaprezentowania dyskusji, jaka towarzyszy problematyce społecznego gospodarowania, oraz badań empirycznych będących próbą uwzględnienia różnorodności problemów, które ona obejmuje. Egzemplifikacją szeroko rozumianej koncepcji społecznego gospodarowania są **podmioty gospodarki społecznej funkcjonujące w warunkach gospodarki rynkowej**. Artykuł Izabeli Ścibiorskiej-Kowalczyk i Agnieszki Mikuckiej-Kowalczyk poświęcony jest perspektywom i wyzwaniom podmiotów trzeciego sektora. Autorki wskazują, że obecny stan instytucji nie sprzyja osiągnięciu celów podmiotów gospodarki społecznej. Jest to niejako punkt wyjścia do interesujących rozważań dotyczących związków i różnych form współpracy między sektorami: prywatnym, publicznym i społecznym. Dorota Teneta-Skwiercz zauważa, że nie tylko z roku na rok rośnie liczba przedsiębiorstw, które angażują się w różne formy współpracy z sektorem publicznym i społecznym, lecz przede wszystkim udaje się rozwiązywać niektóre problemy społeczne oraz efektywniej wykorzystywać posiadane zasoby. W kolejnym artykule Agnieszka Chomiuk i Marzena Starnawska na podstawie badań empirycznych gdańskich organizacji pozarządowych podejmują próbę odpowiedzi na fundamentalne pytanie stawiane w kontekście działań III sektora. A mianowicie: Czy i w jaki sposób organizacje pozarządowe mogą budować swoją stabilność i niezależność finansową? Autorki wskazują, że jednym ze sposobów uniezależniania się podmiotów *non-governmental organizations* (NGO) od sektora publicznego jest tworzenie i rozwijanie przedsiębiorczości społecznej. Kolejny artykuł przynosi rozważania teoretyczne i analizę empiryczną danych statystycznych na temat „pułapki średniego dochodu” w państwach grupy wyszehradzkiej (V4). Maria Fic i Edyta Ropuszyńska-Surma omawiają czynniki sprzyjające oraz zapobiegające wpadnięciu w pułapkę średniego dochodu w Czechach, Polsce, Słowacji i na Węgrzech. W następnym interesującym artykule Filip Leszczyński przedstawia historyczne interpretacje zasady gospodarności. Analiza obejmuje okres międzywojenny, a Autor, przedstawiając różnice w interpretacji zasady gospodarności – Leopolda Caro, Edwarda Taylora oraz Leona Władysława Biegeleisena, wskazuje na możliwe sposoby wykorzystania sformułowanych wniosków we współczesnych

gospodarkach rynkowych. Z kolei Magdalena Raftowicz-Filipkiewicz, Mirosław Struś i Tomasz Pilawka omawiają kwestie roli organizacji trzeciego sektora w osiągnięciu trwałego i zrównoważonego rozwoju. Autorzy na podstawie ankietowych badań empirycznych zrealizowanych w gminach dolnośląskich stwierdzają, że realna rola, jaką odgrywają podmioty NGO we wdrażaniu polityki spójności, wynika z ich kondycji i potencjału, choć zasadniczo różni się od tej, jaka przypisywana jest im w teorii. Kolejny artykuł, tym razem Katarzyny Przybyły, oparty na analizie danych empirycznych, również przedstawia zmiany w poziomie infrastruktury społecznej Poznania na tle powiatów grodzkich: Kalisza, Konina i Leszna. Autorka wyodrębniła komponenty infrastruktury społecznej: infrastrukturę edukacyjną, infrastrukturę stworzoną na potrzeby kultury, sztuki, sportu i rekreacji oraz infrastrukturę służącą ochronie zdrowia i opiece społecznej i skonstruowała taksonomiczne miary syntetyczne dla lat 2005-2014. Problemowi wykluczenia społecznego w województwie łódzkim poświęcony został artykuł Aleksandry Wejt. Autorka skoncentrowała się na wskazaniu podmiotów ekonomii społecznej, których celem jest przeciwdziałanie ekskluzji i wspieranie inkluzji społecznej. Podobny temat jest przedmiotem analizy, w którym Izabela Ścibiorska-Kowalczyk i Agnieszka Mikucka-Kowalczyk skupiają się na ujęciu w węższym zakresie inkluzji społecznej, jaką są Warsztaty Terapii Zajęciowej (WTZ). Autorki podkreślają kontrowersje, jakie w praktyce wywołuje funkcjonowanie tych podmiotów gospodarki społecznej. Tak jak bezsporna jest rola, jaką WTZ odgrywają w zakresie podnoszenia jakości życia codziennego uczestników, tak przygotowanie do podjęcia pracy zawodowej przez te warsztaty jest znikome. Następnie Alina Kulczyk-Dynowska przedstawia funkcje turystyczne gminy Wleń w dwóch kontekstach. Oba konteksty: kontekst wielofunkcyjności obszarów wiejskich oraz kontekst świadomości miejsca, z uwagi na swoją komplementarność, mają szczególne znaczenie dla gmin położonych na terenach o znacznych wartościach przyrodniczych. W ostatnim artykule Eleonora Gonda-Soroczyńska zwraca uwagę na to, że w gospodarce rynkowej do prawidłowego funkcjonowania uzdrowiska konieczna jest wielofunkcyjność. Przykładem takiej wielofunkcyjności jest uzdrowisko Krynica-Zdrój. Autorka zamyka swoje rozważania stwierdzeniem, że jednofunkcyjność uzdrowisk prowadzi do problemów ekonomicznych i stopniowej ich degradacji.

Żywimy nadzieję, że artykuły zawarte w tym tomie Prac Naukowych będą stanowiły punkt wyjścia do dyskusji na temat społecznego gospodarowania, a w niektórych przypadkach również na temat możliwości aplikacji konkluzji w nich zawartych w tych szczególnych warunkach społecznych, ekonomicznych i politycznych.

Grażyna Wrzeszcz-Kamińska, Magdalena Raftowicz-Filipkiewicz

Aleksandra Wejt

Uniwersytet Łódzki
e-mail: ola_wejt@o2.pl

**PODMIOTY GOSPODARKI SPOLECZNEJ
PRZECIWDZIAŁAJĄCE WYKLUCZENIU
SPOLECZNEMU W WOJEWÓDZTWIE ŁÓDZKIM**

**SOCIAL ECONOMY ENTITIES PREVENTING SOCIAL
EXCLUSION IN ŁÓDŹ VOIVODESHIP**

DOI: 10.15611/pn.2016.455.08

Streszczenie: Problem wykluczenia społecznego jest jednym z najpoważniejszych problemów współczesnej polityki społecznej. W ciągu ostatnich lat podejmowano i nadal podejmuje się działania, które mają na celu przeciwdziałania ekskluzji społecznej. Niewątpliwym wsparciem dla starań podejmowanych przez państwo jest zaangażowanie podmiotów gospodarki społecznej zarówno w skali ogólnokrajowej, jak i lokalnej. Celem artykułu jest przedstawienie podmiotów gospodarki społecznej województwa łódzkiego, które przeciwdziałają wykluczeniu społecznemu osób nim zagrożonym.

Słowa kluczowe: podmioty ekonomii społecznej, wykluczenie społeczne, przeciwdziałanie.

Summary: The problem of social exclusion is one of the most serious problems of contemporary social policy. Actions that are aimed at preventing social exclusion have been taken in recent years. Unquestionable support for the efforts made by the state is the involvement of social economy both at the national and local level. The aim of the article is to present social economy entities in the Łódź Voivodeship which prevent social exclusion of persons at risk.

Keywords: social economy entities, social exclusion, preventing.

1. Wstęp

Wykluczenie społeczne jest niewątpliwie jednym ze zjawisk, któremu należy przeciwdziałać. O tej konieczności świadczy chociażby fakt, że rok 2010 był proklamowany przez Komisję Europejską Rokiem Walki z Ubóstwem i Wykluczeniem Społecznym¹. Działania na rzecz walki z ekskluzją powinny być podejmowane

¹ Komisja Europejska utworzyła specjalną stronę o Europejskim Roku Walki z Ubóstwem i Wykluczeniem Społecznym 2010: http://ec.europa.eu/employment_social/2010againstpoverty/index_pl.htm (dostęp: 28.05.2016).

na wszystkich szczeblach: ogólnokrajowym, jak i lokalnym: na poziomie ogólnokrajowym poprzez politykę społeczną tworzoną przez poszczególne rządy, a na poziomie lokalnym przez działania lokalnych ośrodków, w tym podmiotów gospodarki społecznej.

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie problematyki wykluczenia społecznego oraz roli podmiotów gospodarki społecznej w odniesieniu do województwa łódzkiego. Zostanie przedstawiona skala zjawiska oraz jego skutki. Następnie zostanie omówione, czy gospodarka społeczna może stanowić narzędzie przeciwdziałania ekskluzji. W dalszej kolejności zostaną przedstawione jej podmioty funkcjonujące na terytorium województwa łódzkiego, z czego wybrane zostaną bliżej omówione.

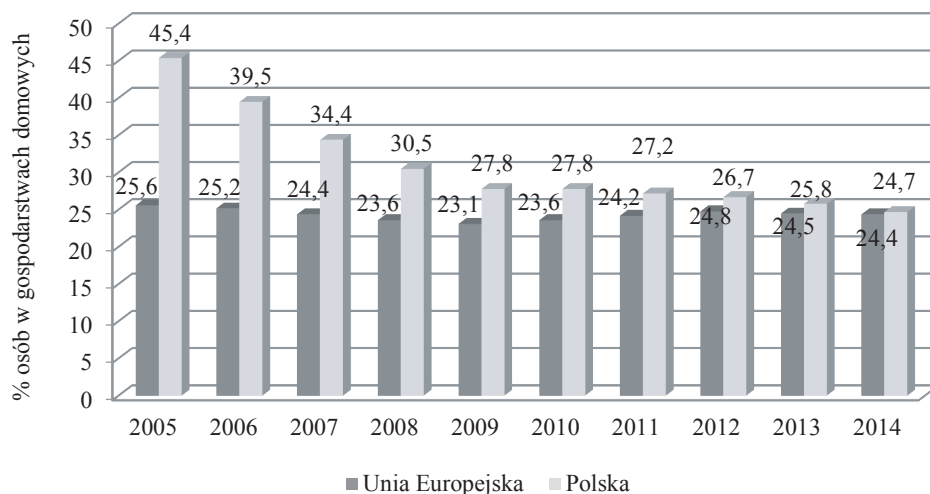
2. Wykluczenie społeczne: skala oraz jego skutki

Zjawisko wykluczenia społecznego nie jest nowe. Można zauważyć za Lucyną Frąckiewicz, że wzmożone zainteresowanie ekskluzją społeczną jest charakterystyczne zwłaszcza w tych krajach, gdzie rozwija się ekonomia społeczna [Frąckiewicz 2005, s. 11]. Kwestie wykluczenia są badane i analizowane przez badaczy różnych dziedzin, jak na przykład socjologów, ekonomistów, pedagogów. Konsekwencją jest trudność w zdefiniowaniu tego terminu, tak aby definicja była uniwersalna i zadowalała wszystkich badaczy. Wprawdzie o wykluczeniu społecznym po raz pierwszy zaczęli mówić politycy, ale to socjologom jako pierwszym przypisuje się stosowanie tego terminu w celu określenia nowego źródła nierówności [Giddens 2004, s. 346; Grotowska-Leder 2005, s. 26-27]. Anthony Giddens stosował to pojęcie w odniesieniu do sytuacji, w których jednostki nie miały „możliwości pełnego uczestnictwa w społeczeństwie” [Giddens 2004, s. 346]. Autorzy „Diagnozy społecznej 2013” wykluczenie społeczne definiują jako brak możliwości uczestniczenia jednostki lub grupy społecznej w ważnych dziedzinach życia wspólnoty, do której należą. Zaznaczyć trzeba, że nie jest to związane z ich przekonaniami, ale z deficytami niezależnymi lub częściowo zależnymi od nich [Panek, Czapiński 2014, s. 386].

Najbardziej uniwersalną definicją i zastosowaną w tym artykule jest ta, która przedstawia wykluczenie społeczne jako brak lub ograniczone możliwości uczestnictwa, wpływania, korzystania osób i grup z podstawowych praw, instytucji publicznych, usług, rynków, które powinny być dostępne dla każdego [Tarkowska 2006, s. 341]. Problem wykluczenia może być analizowany przy uwzględnieniu różnych aspektów, dlatego też można wyróżnić kilka jego rodzajów, w tym społeczne czy cyfrowe. Wśród osób zagrożonych wykluczeniem wyróżnia się między innymi: dzieci, osoby długotrwale bezrobotne, osoby niepełnosprawne czy też osoby starsze.

Zasięg zjawiska ekskluzji może obrazować wskaźnik zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym. Wykres na rys. 1 przedstawia wysokość tego wskaźnika w latach 2005-2014 dla Polski i Unii Europejskiej. Z wykresu wynika, że zarówno w Polsce, jak i w Unii Europejskiej zauważalny jest spadek wartości tej miary. W Polsce w tym okresie wartość wskaźnika zmniejszyła się o 20,7 punktu

procentowego (z 45,4% w 2005 roku do 24,7% w 2014 roku). Z kolei w Unii Europejskiej zaobserwowano spadek o 1,2 punktu procentowego (z 25,6% w 2005 roku do 24,4% w 2014 roku). W województwie łódzkim wysokość wskaźnika zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym w 2011 roku wyniosła 27,6%. Wartość ta była niewiele wyższa od tej dla całego kraju (różnica między tymi wartościami wyniosła 0,4 punktu procentowego) [Krajowy Program... 2014, s. 7].

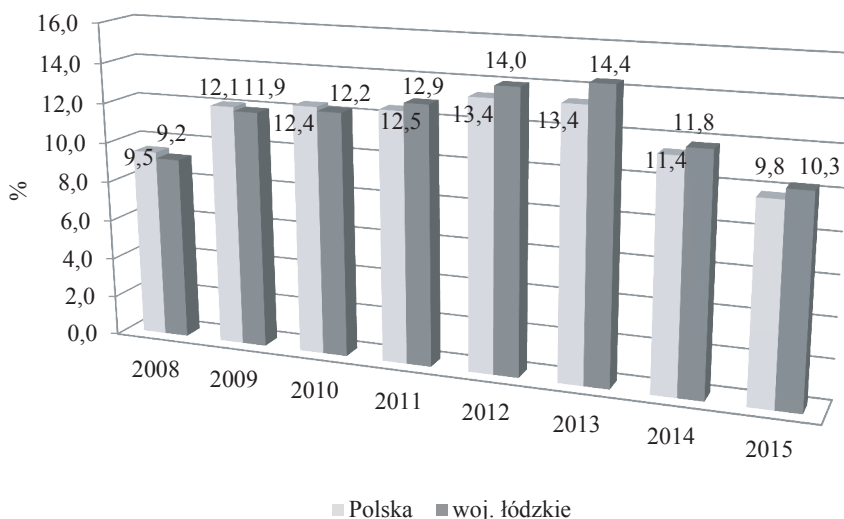

Rys. 1. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym dla Polski i Unii Europejskiej w latach 2005-2011 (% osób w gospodarstwach domowych)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Eurostat, http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=t2020_50&language=en (dostęp: 28.05.2016).

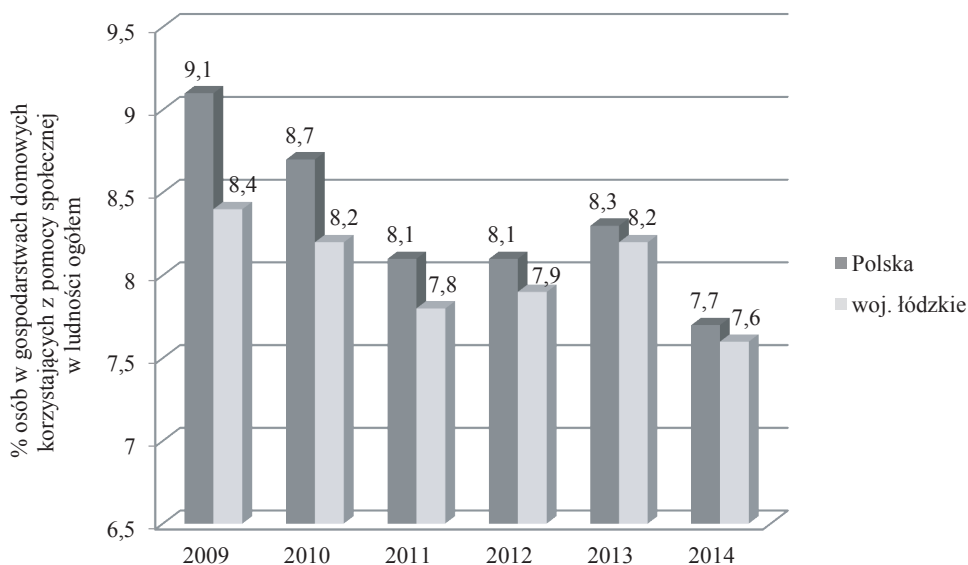
Niestety nie są dostępne dane o wysokości wskaźnika zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym dla województw, dlatego też w celu przybliżenia sytuacji w województwie łódzkim zostaną omówione inne wskaźniki: stopa bezrobocia oraz zasięg korzystania z pomocy społecznej. Jest to zasadne, gdyż pomoże zobrazować sytuację w województwie łódzkim. Jednym z czynników mających wpływ na zjawisko wykluczenia społecznego jest sytuacja na rynku pracy, w tym dostęp do zatrudnienia. Przez świadczenie pracy jest gwarantowany dochód, który przyczynia się do kształtowania więzi społecznych czy też stwarza wiele możliwości, w tym edukacyjnych. Z kolei brak dochodu może przyczynić się do ubóstwa, które jest zarówno przyczyną, jak i skutkiem wykluczenia. Brak dochodów powoduje pogorszenie się sytuacji jednostki, co może powodować konieczność skorzystania ze wsparcia ze strony państwa, w tym ze świadczeń pomocy społecznej.

Wykres na rys. 2 przedstawia wysokość stopy bezrobocia w latach 2008-2015 w Polsce i województwie łódzkim. Na wykresie widać, że do roku 2013 stopa bezrobocia miała tendencję wzrostową (dla Polski wzrosła z 9,5 do 13,4%, a dla woje-

Rys. 2. Stopa bezrobocia w latach 2008-2015 w Polsce i województwie łódzkim (w %)

Źródło: opracowanie na podstawie danych GUS, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/tablica> (dostęp: 28.05.2016).

Rys. 3. Zasięg korzystania z pomocy społecznej ogółem w latach 2009-2014 (w %)

Źródło: opracowanie na podstawie danych GUS, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/tablica> (dostęp: 28.05.2016).

wództwa łódzkiego z 9,2 do 14,4%). Z kolei w okresie 2014-2015 wartość ta zmniejszyła się dla Polski do 9,8 % (2015), a w województwie łódzkim do poziomu 10,3% (2015). Na kolejnym wykresie (rys. 3) został przedstawiony udział osób w gospodarstwach domowych korzystających z pomocy społecznej w ludności ogółem w latach 2009-2014. W Polsce w 2009 roku 9,1% osób w gospodarstwach domowych korzystało z pomocy społecznej, a w 2014 roku 7,7 % (wartość zmniejszyła się o 1,4 punktu procentowego). W województwie łódzkim odsetek osób korzystających z pomocy społecznej zmniejszył się o 0,8 punktu procentowego (z 8,4% w 2009 roku do 7,6% w 2014 roku). Na podstawie przedstawionych danych można wysnuć wniosek, że warunki w województwie nieznacznie różnią się od sytuacji w kraju. Można przyjąć zatem, że poziom zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym w województwie łódzkim będzie niewiele wyższy od wartości dla całego kraju.

Zwrócenie uwagi przez Komisję Europejską na problem wykluczenia pokazuje, że jest to dość istotna kwestia, której należy przeciwdziałać – samemu zjawisku i jego skutkom. Ekskluzja społeczna może przyczynić się do zwiększenia poziomu ubóstwa (jednak nie można utożsamiać ubóstwa z wykluczeniem), braku możliwości przyjmowania ról społecznych, izolacji czy też pogłębienia nierówności społecznych. To dlatego działania na rzecz walki z wykluczeniem społecznym podejmowane są zarówno na szczeblu ogólnokrajowym, jak i lokalnym. Prowadzone programy, akcje są zgodne z założeniami Krajowego Programu Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu [2014]. Przeciwdziałanie obejmuje między innymi: aktywizację zawodową, szkolenia, staże czy też prace interwencyjne, a także pomoc w zakresie dożywiania, pomoc materialną i rzeczową. Zmniejszenie się poziomu wskaźnika zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym wskazuje, że działania podejmowane przez państwo, samorządy, jak i społeczności lokalne przynoszą efekty. Zaznaczyć jednak trzeba, że efekty nie są wystarczające, ponieważ nadal ponad 20% społeczeństwa polskiego jest zagrożone wykluczeniem społecznym lub ubóstwem.

3. Gospodarka społeczna jako instrument walki z wykluczeniem społecznym

Istnieje wiele definicji gospodarki społecznej. Niezależnie od definicji przyjmuje się, że w ramach tego zjawiska podejmowane są działania ekonomiczne, które mają przede wszystkim zaspokoić potrzeby społeczne, a dopiero kolejną kwestią jest maksymalizacja zysków osiąganym przez angażowanie grup osób marginalizowanych czy też wykluczonych [Amin 2008, s. 6]. Gospodarka społeczna łączy w sobie cele społeczne i ekonomiczne, dlatego może stanowić jeden z elementów polityki prowadzonej przez państwo. Potwierdzenie słuszności łączenia tych dwóch kwestii dostarcza literatura przedmiotu. Wskazuje, że działania podejmowane przez podmioty gospodarki społecznej skierowane są do osób defaworyzowanych z róż-

nych względów na rynku pracy [Każmierczak 2007, s. 98-105]. Społeczne gospodarowanie w takim znaczeniu łączone jest z jednym z założeń polityki społecznej, tj. podejściem aktywizującym, które mówi, że warunkiem skutecznej walki z wykluczeniem społecznym jest zwiększenie poziomu zatrudnienia [Karwacki, Rym-sza 2011, s. 30-33]. Z kolei Jerzy Hausner zauważa, że gospodarka społeczna jest systemowym substytutem pomocy socjalnej oraz jest odpowiedzią na kryzys i krytykę państwa opiekuńczego. Jest pobudzana przez nierozwiązane problemy społeczne oraz niezaspokojone potrzeby społeczne, zwłaszcza grup wykluczonych i grup zmarginalizowanych [Giza-Poleszczuk, Hausner 2008, s. 13-14]. A zatem gospodarka społeczna może stanowić narzędzie wykorzystywane w walce z ekskluzją. Nie ulega wątpliwości, że nie spowoduje ona, iż wszystkie problemy znikną, ale może znaleźć miejsce w procesie integracji społecznej. W ramach tej integracji jednostki, społeczności, które są zagrożone wykluczeniem, otrzymują możliwość, zasoby niezbędne do pełnego uczestnictwa w życiu społecznym, gospodarczym itp. W dokumentach unijnych, ogólnokrajowych czy też lokalnych zostały umieszczone zapisy, które wyraźnie wskazują, że podmioty gospodarki społecznej mogą stać się efektywnym instrumentem integrującym społeczność, przeciwdziałającym negatywnym zjawiskom.

W ramach strategii Europa 2020 z marca 2010 roku przyjęto jako jeden z głównych celów walkę z ubóstwem i wykluczeniem społecznym. Do jego osiągnięcia została ustanowiona europejska platforma współpracy w zakresie walki z ubóstwem i wykluczeniem społecznym. Ma ona przyczynić się do uchwalenia i podjęcia działań na rzecz spójności. Platforma ma wspomóc walkę z ubóstwem i wykluczeniem społecznym przez bardziej intensywne i skuteczne wykorzystanie środków z funduszy Unii Europejskiej, promowanie innowacyjności społecznej, partnerskiej współpracy i wykorzystania gospodarki społecznej, zwiększonej koordynacji politycznej wśród państw członkowskich [Komunikat Komisji... 2010].

Krajowa Strategia Rozwoju Społecznego 2020 w swoich działaniach uwzględniła wsparcie rozwoju przedsiębiorczości społecznej oraz innych form przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu, w tym zawodowemu. Wskazuje to, że gospodarka społeczna jest postrzegana jako narzędzie służące walce z ekskluzją – i takie zadanie się przed nią stawia. Gospodarka społeczna tym samym przyczyni się do integracji, a także reintegracji zawodowej, społecznej osób, które są wykluczone czy też są tym zagrożone. To z kolei przyczyni się do wzmocnienia kapitału społecznego [Uchwała nr 61... 2013]. Zapis z Krajowej Strategii jest podstawą tworzenia Krajowego Programu Rozwoju Ekonomii Społecznej [Uchwała nr 164... 2014].

W Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2010-2020: Regiony, Miasta, Obszary wiejskie za jeden z celów szczegółowych przyjęto budowanie spójności terytorialnej oraz przeciwdziałanie marginalizacji na obszarach problemowych. Cel ten ma zostać osiągnięty poprzez podejmowanie działań m.in. w zakresie rozwoju działań gospodarki społecznej, w tym przedsiębiorstw, które spełniają funkcje w zakresie integracji społecznej czy też rozwoju wspólnot lokalnych [Krajowa Strategia

... 2011]. Dokument przyjęty przez Zarząd Województwa Łódzkiego: „Strategia rozwoju województwa łódzkiego” jest zgodny z jej założeniami.

W świetle rozważań nad znaczeniem i rolą gospodarką społeczną oraz przedstawionych założeń programów realizowanych na różnych szczeblach (ogólnokrajowym, lokalnych) można z łatwością dostrzec, że jest ona traktowana przez przedstawicieli władz jako narzędzie, które ma służyć przeciwdziałaniu ekskluzji oraz jej zagrożeniom. Przed gospodarką społeczną stawia się wiele zadań, jednak najważniejszym z nich jest integracja oraz reintegracja zawodowa, społeczna osób, grup dotkniętych wykluczeniem czy też nim zagrożonym.

4. Podmioty przeciwdziałające wykluczeniu społecznemu w woj. łódzkim

Powyższe rozważania potwierdzają, że gospodarka społeczna jest sferą aktywności, która przyczynia się do integracji społecznej, reintegracji, a tym samym wspomaga walkę z ekskluzją. Wśród jej podmiotów wyróżnia się kilka rodzajów: przedsiębiorstwa społeczne, które uznawane są za fundament gospodarki społecznej, a także podmioty reintegracyjne, podmioty działające w sferze pożytku publicznego oraz podmioty sfery gospodarczej. Podmiotami reintegracyjnymi są centra integracji społecznej (CIS-y), kluby integracji społecznej (KIS-y), warsztaty terapii zajęciowej (WTZ-y), zakłady aktywności zawodowej (ZAZ-y), które przez swoją działalność wspierają reintegrację społeczną i zawodową osób zagrożonych ekskluzją. Spółdzielnie socjalne oraz organizacje pozarządowe, które prowadzą działalność gospodarczą, są uznawane za podmioty sfery gospodarczej. Do grupy podmiotów działających w sferze pożytku publicznego zaliczyć można organizacje trzeciego sektora, które prowadzą odpłatną i nieodpłatną działalność pożytku publicznego [Raport końcowy... 2015].

Z punktu widzenia omawianego zagadnienia w artykule zostaną umówione podmioty reintegracyjne oraz spółdzielnie socjalne.

Centrum integracji społecznej jest instytucją o charakterze edukacyjnym i jednym z elementów tej edukacji może być praca uczestników w ramach działalności handlowej, usługowej lub wytwórczej. Odbiorcami działań CIS są osoby zagrożone ekskluzją, a jednym z celów jego działalności jest reintegracja społeczna i zawodowa uczestników. Centrum może zostać utworzone przez jednostkę samorządu terytorialnego lub organizację pozarządową. Zaznaczyć należy, że CIS nie posiada osobowości prawnej, ale jest formą adresowaną do instytucji oraz organizacji pracujących z osobami będącymi zagrożonymi wykluczeniem społecznym [Ustawa ... 2003]. Centrum w swojej działalności powinno zrealizować pełen zakres programu zatrudnienia socjalnego, który umożliwi walkę z ubóstwem i wykluczeniem poprzez reintegrację zawodową i społeczną oraz umożliwienie zatrudnienia wspieranego. Obecnie na terytorium województwa łódzkiego funkcjonują cztery CIS-y w: Łodzi od 2007 roku, Pabianicach (2008), Radomsku (2008), Opocznie oraz Żarnowie

(2014)². W Opocznie i Aleksandrowie Łódzkim od 2012 roku CIS-y prowadzone są przez organizacje zewnętrzne w ramach projektu „Drogowskaz – PRZEMIANA” realizowanego przez Miejskie Centrum Pomocy Społecznej w Pabianicach [Raport końcowy... 2015]. Najstarszy CIS w Łodzi to MEA prowadzony przez fundację Uwolnienie. W ramach pomocy prowadzone są kursy zawodowe, warsztaty, uczestnicy mogą skorzystać z poradnictwa psychologicznego i zawodowego. Głównym celem jest przystosowanie osób wykluczonych do codziennego trybu pracy oraz wprowadzenie ich aktywnie na rynek pracy. Projekty trwają 12 miesięcy, prowadzone są w ramach terapii grupowej. CIS MEA współpracuje z lokalnymi przedsiębiorcami, Miejskim Ośrodkiem Pomocy Społecznej, Powiatowym Urzędem Pracy i organizacjami pozarządowymi.

Klub integracji społecznej stanowi jednostkę, która ma na celu, podobnie jak CIS, swoimi działaniami przyczynić się do reintegracji społecznej i zawodowej osób indywidualnych i ich rodzin [Przywojska 2012, s. 101]. Może być prowadzony przez jednostkę samorządu terytorialnego, organizacje pozarządowe oraz podmioty, które prowadzą reintegrację zawodową i społeczną osób zagrożonych wykluczeniem społecznym [Ustawa... 2003, art. 18]. Działania KIS ukierunkowane są na powrót do przyjmowania ról społecznych oraz podnoszenia kwalifikacji zawodowych, a także na pomoc w odbudowywaniu, podtrzymywaniu umiejętności uczestnictwa w życiu społeczności lokalnej. Działania klubu są ukierunkowane na integrowanie się osób o podobnych problemach i trudnościach życiowych³. Zgodnie z danymi zawartymi w rejestrze klubów integracji społecznej w województwie łódzkim funkcjonuje 7 KIS-ów. Znajdują się one w Łodzi (3), Pabianicach, Tomaszowie Mazowieckim, Zduńskiej Woli oraz w Zgierzu [Rejestr klubów... (2016)]. Są to dość młode podmioty, ponieważ pierwsze powstały w 2012 roku, a ostatni w 2015 roku. W rejestrze placówki w Aleksandrowie Łódzkim w 2014 roku było wpisanych 99 uczestników [Klub integracji... 2014], a w 2015 roku 92 osoby. Osobom, które są uczestnikami zajęć prowadzonych przez KIS, zapewniona jest opieka doradcy zawodowego, psychologa, a także innych specjalistów zgodnie z możliwościami Ośrodka Pomocy Społecznej oraz/lub wnioskami uczestników, np.: terapeuta uzależnień, terapeuta zajęciowy, fizjoterapeuta itd. [Podsumowanie... 2015].

Warsztaty Terapii Zajęciowej zostały powołane ustawą z 1991 roku. Zgodnie z nią uczestniczyć w nich mogą osoby niepełnosprawne całkowicie niezdolne do pracy zarobkowej. Terapia zajęciowa ma być formą rehabilitacji społecznej [Kaczyńska-Wasiak 2009, s. 7]. Warsztaty mają na celu pozyskać lub przywrócić umiejętności niezbędne do podjęcia zatrudnienia przez ich uczestników [Ustawa... 1997, art. 10 ust. 1], a także wyposażyć ich w umiejętności, które są niezbędne w codziennym funkcjonowaniu oraz przygotować do podjęcia pracy zarobkowej. Realizacja zadań zorientowanych na aktywizację kulturalną, ruchową, zawodową i społeczną

² <http://pomoc.lodzkie.eu/page/index.php?str=262> (dostęp: 28.05.2016).

³ <http://www.mopscos.pl/strona,klub>

przyczynia się do osiągnięcia założonych celów [Wyczesany, Dyduch 2012, s. 469-471]. W 2014 roku na terenie województwa łódzkiego było zarejestrowanych 40 WTZ-ów. W całym kraju było ich zarejestrowanych 684. Warsztaty terapii zajęciowej są rozlokowane prawie po całym województwie (nie ma ich w powiatach pajęczańskim i skierniewickim). Dostępność do WTZ na 10 tys. osób uprawnionych dla województwa jest niższa niż średnia dla kraju i wynosi 5,43. Z kolei dostępność mierzona liczbą osób niepełnosprawnych uczęszczających do WTZ na 10 tys. uprawnionych pokazuje, że dostęp ma 186,38 osób (średnia dla kraju to 234,20) [Raport z badania... 2014]. Jeden z najstarszych WTZ-ów w Łodzi prowadzony jest przez Stowarzyszenie Na Rzecz Osób Niepełnosprawnych „Pokój”. Jest tam prowadzona rehabilitacja społeczna i zawodowa osób, którym niepełnosprawność uniemożliwia podjęcie pracy. W warsztacie uczestniczy 40 osób, podzielonych na 8 grup. Prowadzą współpracę z innymi organizacjami działającymi na rzecz osób niepełnosprawnych, a także z ośrodkami kultury. Działalność WTZ jest finansowana w 90% ze środków PFRON i w 10% budżetu Łodzi⁴.

Zakład aktywności zawodowej funkcjonuje na podstawie przepisów ustawy o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych. Zauważyć należy, że ZAZ nie jest samodzielną formą prawną, co oznacza, że nie ma osobowości prawnej i funkcjonuje jako jednostka wyodrębniona w instytucji lub organizacji, która go utworzyła. Celem jego działalności jest rehabilitacja społeczna i zawodowa osób niepełnosprawnych. ZAZ działa w ramach zamkniętego rynku pracy i między innymi ma przygotować swoich uczestników do pracy w ramach zakładu pracy chronionej, a następnie na otwartym rynku pracy [Kryńska (red.) 2013, s. 7-8]. Do 2013 roku w regionie łódzkim działały 3 zakłady aktywności zawodowej [Centra integracji... 2014, s. 7]. Od 2014 roku liczba ZAZ-ów zwiększyła się do 6 [Centra integracji... 2015, s. 6]. Działają one w Łodzi (3), Pabianicach, Rawie Mazowieckiej oraz Wieruszowie⁵. W roku powstania kolejnych zakładów było zatrudnionych 192 osoby, z czego 142 osoby z orzeczeniem niepełnosprawności [Centra integracji... 2014]. Jeden z łódzkich ZAZ-ów jest prowadzony przez Caritas Archidiecezji Łódzkiej. Istnieje on od 2001 roku. Głównym jego celem jest wspieranie osób niepełnosprawnych przez podwyższenie poziomu przygotowania zawodowego oraz ich mobilności. ZAZ oferuje stałe zatrudnienie 30 osobom, współpracuje z Urzędem Miasta Łódź, Fundacją „Jaś i Małgosia”, Stowarzyszeniem „Ja-Ty-My”, lokalnymi przedsiębiorcami prowadzącymi apteki i przychodnie lecznicze [http://www.zaz.com.pl//o_nas.html (dostęp: 28.05.2016)].

Ostatnie z omawianych podmiotów są spółdzielnie socjalne, które w systemie prawnym funkcjonują od 2005 roku. Na uwagę zasługuje specyfika tego przedsiębiorstwa społecznego, przejawiająca się w tym, że tworzona jest przez osoby zagrożone marginalizacją i wykluczeniem społecznym. Członkowie spółdzielni odpowiadają w pełni za sprawy przedsiębiorstwa, dzięki czemu uczą się odpowie-

⁴ <http://www.wtzpokoj.pl/> (dostęp: 28.05.2016).

⁵ http://www.pomoc.lodzkie.eu/page/pomoc_spoleczna.php?str=623, (dostęp: 28.05.2016).

działności, samodzielności oraz umiejętności planowania perspektywicznego. Spółdzielnię socjalną mogą założyć osoby, które są przedstawicielami grup wymienionych w ustawie, tj. zagrożonych wykluczeniem społecznym, lub osoby prawne, np. organizacje pozarządowe, jednostki samorządu terytorialnego lub kościelne osoby prawne. W sytuacji, gdy spółdzielnia socjalna jest tworzona przez osoby prawne (do powstania potrzebne są co najmniej dwie osoby prawne), są one zobligowane do zatrudnienia minimum pięciu osób zagrożonych wykluczeniem w ciągu pół roku od wpisania do KRS. W przypadku osób fizycznych wymagane jest minimum 5 osób, aby można było taką spółdzielnię powołać. W tym kontekście spółdzielnie socjalne można rozumieć jako wspólne przedsięwzięcie osób zagrożonych wykluczeniem społecznym, które umożliwia im aktywizację zawodową oraz przywrócenie ról społecznych. W maju 2015 roku w województwie łódzkim zarejestrowanych było 85 spółdzielni, a w całym kraju 1312 [Katalog spółdzielni... (2016)]. W samej Łodzi istnieje 51 spółdzielnia, które zajmują się gastronomią, hotelarstwem, naprawami czy też prowadzą sklepy. Spółdzielnia socjalna różni się od wspomnianych już form tym, że osoby tworzące spółdzielnię (minimum 5) faktycznie prowadzą działalność gospodarczą. To wspólne przedsięwzięcie jest oparte na pracy poszczególnych członków, co przyczynia się do reintegracji zawodowej i społecznej tych osób. Z badania zleconego przez Regionalne Centrum Polityki Społecznej w Łodzi wynika, że średnio spółdzielnie socjalne zatrudniają 8 osób (jest to średnia wartość, ponieważ są spółdzielnie zatrudniające 25 osób, ale są i takie, które nie zatrudniają nikogo) [Raport końcowy... 2015, s. 61].

Zdecydowana większość omówionych podmiotów swoje siedziby ma w stolicy województwa. Mimo iż inaczej funkcjonują, w inny sposób osiągają swoje cele, to efekt mają wspólny – przyczyniają się do integrowania, ponownego integrowania jednostek zagrożonych wykluczeniem między sobą, a także ze społeczeństwem. Zauważyć należy, że liczba podmiotów uczestniczących w walce z ekskluzją nie jest wystarczająca do potrzeb, które istnieją.

5. Podsumowanie

Wykluczenie społeczne jest niewątpliwie złożonym problemem, obejmującym wiele dziedzin. Fakt, że prawie jedna czwarta mieszkańców Polski jest zagrożona ekskluzją, pokazuje, iż działania, które są podejmowane przez rządzących, są niewystarczające. Nie da się ukryć, że w porównaniu z rokiem 2005 obecna sytuacja jest lepsza. Co miało wpływ na polepszenie tego stanu, nie da się jednoznacznie stwierdzić. Z pewnością działania, które są podejmowane w celu walki z wykluczeniem, miały wpływ na zmniejszenie się wartości tego wskaźnika. Dlatego też bardzo ważne są wszelkie inicjatywy podejmowane przez podmioty gospodarki społecznej. Nie dość, że takie działania przyczyniają się do reintegracji zawodowej i społecznej, to dość często wspierają usamodzielnianie się uczestników tych działań czy dodają im pewności siebie, wiary w siebie.

Na uwagę zasługuje fakt, że wykluczenie społeczne oraz zagrożenie nim stanowi problem od wielu lat i jest obecne na każdym kontynencie. Niewątpliwym problemem w walce z tym zjawiskiem jest trudność w jednoznacznym zdefiniowaniu czy też podaniu wszystkich czynników przyczyniających się jego powstania. Należy też zaznaczyć, że wykluczenie społeczne nie jest problemem jedynie jednostki, ale ich większej liczby. Bez wsparcia zewnętrznego osoby wykluczone, czy też tym zagrożone, same sobie nie poradzą. Dlatego tak ważne są działania podejmowane przez instytucje państwowe czy też podmioty gospodarki społecznej.

Literatura

- Amin A., 2008, *Nadzwyczajnie zwyczajnie. Działanie na polu ekonomii społecznej*, Zarządzanie Publiczne, nr 3(5).
- Frąckiewicz L., 2005, *Wykluczenie społeczne w skali makro i mikroregionalnej*, [w:] Frąckiewicz L. (red.), *Wykluczenie społeczne*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej im. Karola Adamieckiego, Katowice.
- Giddens A., 2004, *Socjologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Giza-Poleszczuk A., Hausner J., 2008, *Wprowadzenie – ekonomia społeczna i rozwój*, [w:] Giza-Poleszczuk A., Hausner J. (red.), *Ekonomia społeczna w Polsce: osiągnięcia, bariery rozwoju i potencjał w świetle wyników badań*, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa.
- Grotowska-Leder J., 2005, *Ekskluzja społeczna – aspekty teoretyczne i metodologiczne*, [w:] (red.) Grotowska-Leder J., Faliszek K. (red.), *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*, Wydawnictwo Edukacyjne „AkapiT” s.c., Toruń.
- Kaczyńska-Wasiak I., 2009, *Warsztaty terapii zajęciowej w polskim i niemieckim systemie prawnym, Praca i Rehabilitacja Niepełnosprawnych*, nr. 6/134.
- Karwacki A., Rymśza M., 2011, *Meandry upowszechniania koncepcji aktywnej polityki społecznej w Polsce*, [w:] Grewiński M., Rymśza M. (red.), *Polityka aktywizacji w Polsce. Usługi reintegracji w sektorze gospodarki społecznej*, WSP TWP, Warszawa.
- Kaźmierczak T., 2007, *Zrozumieć ekonomię społeczną*, [w:] Kaźmierczak T., Rymśza M. (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, Fundacja Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Kryńska E. (red.), 2013, *Determinanty aktywności zawodowej z perspektywy pracodawców na zamkniętym rynku pracy – wyniki badań jakościowych*, oprac. I. Poliwczyk, IPiSS, Warszawa.
- Panek T., Czapiński J., 2014, *Wykluczenie społeczne*, [w:] Czapiński J., Panek T. (red.), *Diagnoza Społeczna 2013. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*, Departament Analiz Ekonomicznych i Prognoz (Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa.
- Przywojska J., 2012, *Perspektywy rozwoju ekonomii społecznej w województwie łódzkim*, Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie „Pragmata tes Oikonomias”, red. P. Ucieklak-Jeż, M. Kulesza, Wyd. Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Częstochowa.
- Tarkowska E., 2006, *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Koncepcje i polskie problemy*, [w:] Wasilewski J. (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Wyczesany J., Dyduch E., 2012, *Rehabilitacja osób z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] Bobińska K., Pietras T., Gałęcki P. (red.), *Niepełnosprawność intelektualna: etiopatogeneza, epidemiologia, diagnoza, terapia*, Wyd. Continuo, Warszawa, s. 469-471.

Dokumenty

- Centra integracji społecznej, zakłady aktywności zawodowej i warsztaty terapii zajęciowej w 2013 r., GUS Warszawa 2014, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoeczna-wolontariat/gospodarka-spoeczna-trzeci-sektor/centra-integracji-spoecznej-zaklady-aktywnosci-zawodowej-i-warsztaty-terapii-zajeciowej-w-2013-r-,6,2.html>.
- Centra integracji społecznej, zakłady aktywności zawodowej i warsztaty terapii zajęciowej w 2014 r., GUS Warszawa 2015; <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/gospodarka-spoeczna-wolontariat/gospodarka-spoeczna-trzeci-sektor/centra-integracji-spoecznej-zaklady-aktywnosci-zawodowej-i-warsztaty-terapii-zajeciowej-w-2014-r-,6,3.html>.
- Centra integracji społecznej, zakłady aktywności zawodowej i warsztaty terapii zajęciowej w 2014 r., <http://stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5490/6/3/1/tabliceCisza-zwtz-2012-2014.xlsx>.
- Katalog Spółdzielni Socjalnych według rejestracji w KRS, <http://ozrss.pl/spoldzielnie-socjalne/katalog/> (dostęp: 28.05.2016).
- Klub Integracji Społecznej w roku 2014. Podsumowanie, <http://aleksandrowl.naszops.pl/pliki/pliki/2015-kis-podsumowanie-1427452322.pdf> (dostęp: 28.05.2016).
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego oraz Komitetu Regionów, Bruksela, dnia 16.12.2010, <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/pl/TXT/?uri=CELEX:52010DC0758> (dostęp: 28.05.2016).
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020: Regiony, Miasta, Obszary wiejskie, Monitor Polski 2011 nr 36 poz. 423, https://www.mr.gov.pl/media/3337/KSRR_13_07_2010.pdf.
- Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020, Nowy wymiar aktywnej integracji, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa, lipiec 2014.
- Podsumowanie roku 2015, <http://www.aleksandrowl.naszops.pl/klub-integracji-spoecznej-kis> (dostęp: 28.05.2016).
- Raport końcowy Ekonomia społeczna w regionie łódzkim, Regionalne Centrum Polityki Społecznej w Łodzi, Szczecin, maj 2015 r.; <http://www.rcpslodz.pl/admin/zdjecia/file/2016/2016-01-27-DBA/Ekonomia-spoeczna-w-regionie-lodzkiem.pdf>.
- Raport z badania sytuacji warsztatów terapii zajęciowej - 2014, Warszawa 2014; <http://www.pfron.org.pl/pl/publikacje/badania-i-analazy-pfro/77,Badania-i-analazy-PFRON.html>.
- Rejestr klubów integracji społecznej w województwie łódzkim, http://www.pomoc.lodzkie.eu/data/other/rejestr_klubow_integracji_spoecznej-lod.pdf.
- Uchwała nr 61 Rady Ministrów z dnia 26 marca 2013 r. w sprawie przyjęcia „Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020”, Monitor Polski, Warszawa 16 maja 2013 r., http://ks.mkidn.gov.pl/media/download_gallery/20130520SRKS_na_stronie_internetowej.pdf.
- Uchwała nr 164 Rady Ministrów z dnia 12 sierpnia 2014 r. w sprawie przyjęcia programu pod nazwą „Krajowy Program Rozwoju Ekonomii Społecznej”, Monitor Polski, Warszawa 24 września 2014 r., <http://isip.sejm.gov.pl/Download?id=WMP20140000811&type=2>.
- Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o zatrudnieniu socjalnym, DzU 2003, nr 122, poz. 1143.
- Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych, DzU 1997, nr 123, poz. 776.

Źródła internetowe

- <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/tablica> (dostęp: 28.05.2016).
- http://ec.europa.eu/employment_social/2010againstopoverty/index_pl.htm (dostęp: 28.05.2016).
- http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=t2020_50&language=en (dostęp: 28.05.2016).

<http://ekonomiasolidarnosci.pl/co-to-jest-ekonomia-spoieczna/>.

<http://ozrss.pl/spoldzielnie-socjalne/katalog/>.

<http://pomoc.lodzkie.eu/page/index.php?str=262>.

<http://www.aleksandrowl.naszops.pl/klub-integracji-spoiecznej-kis>.

<http://www.mopscos.pl/strona,klub>.

http://www.pomoc.lodzkie.eu/page/pomoc_spoieczna.php?str=623 (dostęp: 28.05.2016).

<http://www.wtzipokoj.pl/>.

http://www.zaz.com.pl/o_nas.html (dostęp: 28.05.2016).